

Lőwy Dániel

## Zsolt Béla és a „flekkttífuszos” betegek rendhagyó megmenekülése a nagyváradai gettóban<sup>1</sup>

A nagyváradai gettó magyar viszonylatban egyedülálló története abban áll, hogy dr. Kupfer Miksa nőgyógyász és egyben Raffy Ádám néven ismert regényíró<sup>2</sup> ötletére többen flekkttífuszos megbetegedést színleltek, a fertőzöttnek nyilvánított csoportot pedig nem vagonírozták be, hanem hátrahagyták a gettóban. Az úgynevezett járványkórházat a gettó szélén, annak délkeleti oldalán állították fel, a volt László-malom udvarán lévő épületekben. Összesen hét flekkttífuszos és 24 flekkttífuszgyanus egyén feküdt az intézményben. További két személy a padláson rejtőzködött; az utóbbiakat Steiner pékiparos élelmezte addig, ameddig sikerült megszökniük.<sup>3</sup> E csoport tagja Kupfer Miksa felesége, dr. Czeisler Erzsébet orvos, dr. Bálint Sándor gyermekorvos (a csoport másik szervezője) és felesége mint ápolónő, Kupfer dr. édesanyja, Rozália és a kisebbik fia, Rafael, Bálint dr. sógornője és az unokaöccse, Waldman Emil, Pisztiner Bubi fiatalember, Schwarcz Ernő bútornagykereskedő és a családja voltak, valamint néhány lengyelországi menekült.<sup>4</sup> A gyerekek közül Schwarcz Jancsi később az egyik izraeli gyógyszergyár főmérnöke lett.<sup>5</sup> Az ortodox zsidók csoportjának tekintélyes tagja volt Bobover rebe, aki a zsidó üldöztetések kezdetén egész udvarával Nyugat felé indult, Nagyváradon érte őket a gettóztatás. Ott volt még Katz Chaim és csodálatosan szép felesége, Seidenfrau Cita, továbbá Halberstein csodarabbi és a vizsnicei rebe lánya.

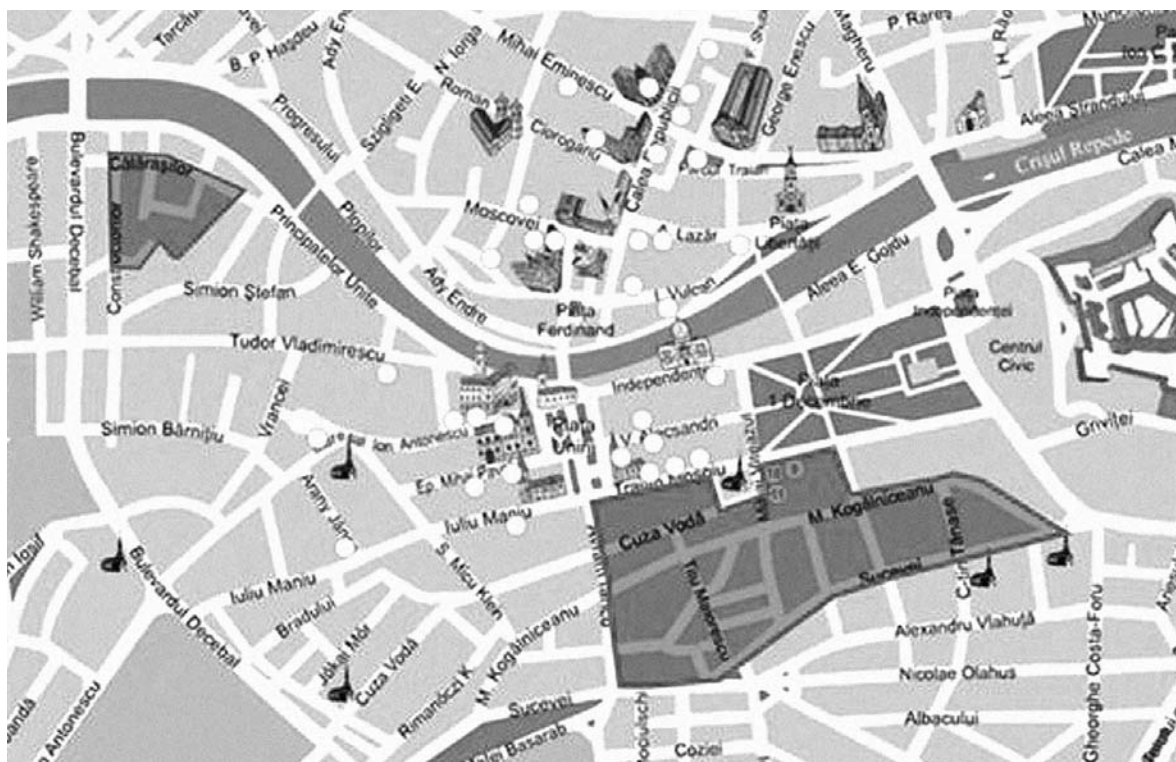
Az utóbbi csoport tagjai jiddis nyelven értekeztek egymással. A kórház megfigyelő részlegére került a sokgyermekes Leimsieder hászid család is.<sup>6</sup>

A „tífuszosok” csoportjának híressége volt Zsolt (eredeti nevén: Steiner) Béla ismert budapesti író, költő, szerkesztő, aki nagyváradai származású feleségével, Rácz Ágnessel került oda. Nem sikerült viszont maguk mellé venniük Rácz Ágnes első házasságából született kislányát, a tizenhárom éves Heyman Évát, akit a naplója révén „a magyar Anna Frank”-ként tartanak számon; a kislányt elhurcolták a nagyváradai gettóból, rövidre szabott élete Auschwitzban ért véget. A második világháború után Budapestre visszatért Zsolt Béla a *Kilenc koffer* című önéletrajzi regényében írta le a nagyváradai gettó siralmas viszonyait és a tífuszos betegek megmenekülésének történetét.<sup>7</sup>

A „tífuszosok” egyike Steiner pékiparos volt, aki a gettóparancsnok-helyettes közbenjárására szakácsként került a járványkórházba, és az utolsó pillanatban a családja ott maradását is engedélyezték. Az akkor tizenkét éves Steiner Róbert később Izraelben – Reuven Tsur néven – világhírű nyelvészprofesszor lett.<sup>8</sup> Családja Nagyváradról Romániába történt szökésének történetét Tsur írói vénával megírt önéletrajzi regényben foglalta össze, ami előbb héber nyelven jelent meg, magyar fordításban pedig *Szökés a gettóból* címen 2005-ben adták ki a Villanyváros sorozatban.<sup>9</sup> Steiner Róbert a nővérével, Steiner Mártával együtt



Zsolt Béla emléktáblája  
Komáromban



Nagyvárad térképe az 1944 tavaszán működött két gettó bekeretezett helyével: a nagyobbik a város 27 ezer zsidó lakosának adott rövid ideig menedéket: ott állították fel a tifuszosok kórházát is a terület délkeleti szegélyén, a volt László-malom udvarán lévő épületekben. A kisebbik gettót a Bihar megyéből összegyűjtött zsidóság számára hozták létre a Kaszárnya tér környékén, és magába foglalta az utcaseprők számára fenntartott Körös laktanyát is

Forrás: <<http://www.tikvah.ro/en/holocaust/1944-in-oradea.html>> (2011. december 8.)

szökött ki a gettóból; Márta jelenleg Londonban orvos.<sup>10</sup> Más források szerint a járványkórházban még néhány további menekült is tartózkodott.<sup>11</sup>

A tifuszosok csoportjának elkülönítésében és a gettóban tartásában közbenjárt és kulcsfontosságú szerepet játszott a keresztény *dr. Beöthy Konrád* kórboncnok, tisztii főorvos. A „tifuszos betegek” vérmintáit a humánus orvostanár laboratóriumába küldték, ő pedig „kimutatta” az antitesteket, amelyek valójában nem voltak jelen a mintákban. Beöthy dr. azt szerette volna elérni, hogy a gettó területén vesztegzárat rendeljenek el, ami a deportálás felfüggesztését eredményezte volna.<sup>12</sup> A gettóparancsnokság azonban megghiúsította e merész tervet, a tifuszkórház helyben maradását viszont engedélyezték. „Magányos szigetként [állt] a kiürített gettó kísértetvárosában” – idézte fel Reuven Tsur.<sup>13</sup>

E gettóban hátramaradt csoport kapcsolattartását a külvilággal *Ladi Gyula* segítőkész csendőr őrmester biztosította. Jóindulatú dunántúli származású parasztfiú volt, önzetlenül vállalta a köz-

vetítői szerepet, semmilyen anyagi juttatásban nem részesült érte.<sup>14</sup> Valahányszor rejtőzködő ortodox zsidókat találtak a gettó területén, Ladi Gyula értesítette Kupfer doktort, és többnyire engedélyezték, hogy a fertőzőgyanús személyeket „megfigyelésre” beszállítsák a járványkórházba. Ezáltal az ottani létszám hétről-hétre gyarapodott.<sup>15</sup>

Miután a nagyváradai gettót kiürítették, az intézkedéseket könyörtelen szigorral végrehajtó csendőröket máshová vezényelték, az őrzetet pedig az alig néhány tisztből és altisztből álló parancsnokságra és a rendőrségre bízták. Ekkor hozták be a járványkórházba Deutsch Ignác kalapgyárost, aki a bennlévőknek hírül adta, hogy a Füzes utcai lovardában június 8-án újra felállították a gettót a Bihar megye nyugati részeiből (a Trianoni Kis Bihar megyéből) összegyűjtött zsidók számára. Ez jel értékű volt; a flekktífuszos csoport legtöbb tagja elhatározta, hogy mielőbb átszökik Romániába. A tervüket feltételezhetően dr. Mihai Marina nagyváradai román konzul támogatta. A menekülők útját egyengette és az em-

bereket élelmezte ifj. gr. Tisza Kálmán, Geszten és gr. Tisza György, a román területen levő Csegődön.<sup>16</sup> Segített a szökésben Ignatie Terțan doktor, ismert nagyváradi orvos, Kupfer dr. barátja.<sup>17</sup>

#### A TÍFUSZKÓRHÁZI MENEKÜLTEK SORSA A GETTÓBÓL VALÓ SZÖKÉST KÖVETŐEN

Kupfer Miksa és családja a Félixfürdőhöz közeli, de a már román oldalon lévő Biharsályi faluba<sup>18</sup> érkezett; később Târgu Jiu internáló táborába küldték őket, ahol átvészelték a felszabadulásig hátra maradt időt.<sup>19</sup> A határátkelésük, a járőr általi elfogásuk, az aradi törvényszéken történt elítélésük és a Târgu Jiu-i börtönbe érkezésük időpontját és körülményeit levéltári dokumentumok által pontosítottam.

A tífuszkórházi menekültek közül többen 1944. június 24-én Biharsályinál lépték át a határt, a tenkei vasútállomáson váltottak maguknak vonatjegyet Aradra, és Illye állomásán tartóztatta le őket a helyi határrendőrség. A jegyzőkönyv szerint a csoportban volt dr. Kupfer Martin (azaz: Miksa) és a felesége, dr. Czeisler Erzsébet, valamint a fiuk, Kupfer Rafael, és Kupfer dr. hetvenhét éves édesanyja, Rozália; a listán szerepel a tífuszkórház másik szervezője is, dr. Bálint Sándor és felesége, Bálintné Vogel Rozália. Ugyanezzel a csoporttal bukott le Kahán Oszkár tizenhat éves nagyváradi diák, aki külön utasként menekült Romániába; június 3-án kelt át Telkesdnél, és napokig a harangmezői erdőben bujkált, majd a tásádfői állomáson váltott jegyet, és őt is Illye állomásán szúrta ki a razziázó helyi rendőrség.<sup>20</sup>

A dr. Kupfer és dr. Bálint családot az aradi törvényszék elé állították, és – más illegális határátlépőkkel együtt – 1944. július 15-én ítélték őket szabadságvesztésre a Târgu Jiu-i internáló táborba. Târgu Jiu főként a politikai elítéltek börtöne volt, az Antonescu-rendszert ellenző legionáriusoktól a kommunistákig. Internálásukkor a tiltott határátlépők testi motozáson estek át, mindenkitől ujjlenyomatot vettek, kitöltötték a fegyenc adatlapját, majd a férfiakat és a nőket külön-külön barakkokban helyezték el.<sup>21</sup> Az illegális határátlépők állagba vételéről jegyzőkönyvet vettek fel, és annak másolatát elküldték Belényesre, a romániai Bihar megye csendőrpáncsnokságának. E jegyzőkönyvek nagy része fennmaradt, így a határon átmenekült személyek közül sokan név, születési hely, lakhely, iskolai végzettség és foglalkozás szerint azonosíthatók.

Itt csupán a nagyváradiakat, vagy a nagyváradiak csoportjához kapcsolódó eseteket sorolom fel. Bálint és Kupfer doktorék családjával együtt tárgyalták több más illegális határátlépő ügyét. Szintén Nagyváradról szökött át Rosenberg Ibolya huszonhárom éves bölcsész diáklány. A rendőrségi jegyzőkönyv szerint július 9-én (vagyis több mint egy hónappal a nagyváradi gettó felszámolása után!) Biharszenteleknél<sup>22</sup> kelt át a határon, és a rákövetkező napon járőr tartóztatta le Tenkén, amikor az állomás jegypénztáránál vonatjegyet készült váltani.<sup>23</sup> A törvényszéki jegyzőkönyv tartalmazza a lengyel állampolgárságú, Nyíregyházáról elmenekült Haskielberg Éva nevét,<sup>24</sup> aki július 6-án Harangmezőnél lépett be Romániába.<sup>25, 26</sup>

A Bihar megyei hadparancsnokság, Ștefan Rusu alezredes által jegyzett átíráttal, július 14-én Haskielberg Évát és Rosenberg Ibolyát a Târgu Jiu-i börtönbe küldte.<sup>27</sup> Rosenberg Ibolya esete azért érdekes, mert ő a deportálást követően több mint egy hónapon át sikeresen bujkált Nagyváradon, vagy környékén. Schwartz Júlia 54 éves nagyváradi háziasszony Biharszenteleken lépte át a határt 1944. július 9-én, és Tásádfőn fogta őt el a román járőr. A felvett jegyzőkönyv tanúbizonysága szerint az asszonynak gyermekei éltek Bukarestben, a nagyváradi fiát pedig deportálták, így egyedül maradt, és nem volt, aki eltartsa.<sup>28, 29</sup> A jegyzőkönyvből nem derül ki, hogyan került el a gettóztatást, amikor a fiát bevitték. Két különböző alakban kiállított bizonylat szerint a bihari csendőrpáncsnokság 2.441 lejt utalt ki Schwartz Júliának az utazásához szükséges különböző költségek fedezésére.<sup>30</sup>

Térjünk vissza a tífuszkórház menekülteire. Volt, aki a Romániába történő szökés helyett a magyar fővárosba költözést választotta. Zsolt Béla író és felesége, Rácz Ágnes részére keresztény iratokat hozott Budapestről egy úriasszony.<sup>31</sup> Ezeket a hamis igazolványokat feltételezhetően a fővárosban élő rokonuk, Kaufmann Sándor, a budapesti Pannónia Szálló egyik szobafőnöke szerezte be számukra.<sup>32</sup> Rácz Ágnes parasztruhába öltözött, az említett hölgy pedig mindkettőjüket elkísérte Budapestre, ahonnan az ún. Kasztner-vonattal, azaz a Kasztner Rezső kolozsvári ügyvéd által szervezett csoporttal kijutottak Svájcba.<sup>33</sup> További hat nagyváradi került a Kasztner-csoportba. Freudiger Fülöp, a budapesti Zsidó Tanács egyik legbefolyásosabb tagjának közbenjárására június 6-án, két csendőr kíséretében, hat nagyváradi zsidó személy utazhatott





Zsolt Béla és a felesége, Rác Ágnes sírja  
a Kozma utcai zsidó temetőben

Budapestre: Leitner Sándor, az ortodox hitközség elnöke és a családja, valamint Ullmann Istvánné, az egykori hitközségi elnök özvegye a fiával. Később a Kasztner-csoport tagjaival együtt a bergén-belseni különleges táborba kerültek, ahol kivárták, hogy kiutazhassanak Svájcba. (Leitner Sándor Genfben hunyt el 1972-ben, 82 éves korában.)<sup>34</sup> Leitner Sándor lánya, Marianne a háború után Izraelben élt, a fia, Felix pedig az Amerikai Egyesült Államokban.<sup>35</sup>

A Steiner család az örök megvesztegetésével hagyta el a gettó területét. A kijáratnál magas rangú rendőrtiszt várt rájuk, és elkísérte őket a búvóhelyükre. A rendőrtiszt nem fogadott el pénzt tőlük. Gheorghe Mangra, a nagyváradi görög katolikus főiskola gondnoka (később maga is felszentelt pap) szerzett nekik hamis iratokat, majd megszervezte a szökésüket. Öcsce, Mangra Dimitru (Dumitru) vezette ki a két Steiner gyereket a városból, majd Püspökfürdőnél átcsempészte őket Romániába. Ott vonatra tette őket, és később több Magyarországról szökött zsidóval együtt a temesvári katonai börtönbe kerültek.<sup>36</sup> Mózes Teréz szerint a gettóban hátramaradt személyek Romániába meneküléséhez segítséget nyújtott a nagyváradi román konzulátus személyzete.<sup>37</sup>

## VITATOTT TANÚSÁGTÉTEL

A második világhétség idején Magyarországon viszonylag kevés keresztény lakos nyújtott bárminemű segítséget a bajba jutott zsidó ismerőseinek. Egyeseknek nem volt rá lehetősége, másoknak viszont nem állt szándékában. A segítőkész emberek többsége valósággal elhallgatta a gyakran életet vagy akár több életet mentő cselekedeteit. Ezzel magyarázható, hogy nem ment ritkaságszámba, hogy a Jad Vasem az embermentőket csupán *post mortem* ismerhette el a Világ Igazaiaként. A másik végletet azok képviselik, akik a valós, vagy a vélt segítségüket a nagy nyilvánosság előtt hangoztatják, noha semmilyen kortanú nem igazolja az állításaikat.

Erre példa Papp Sanyi nagyváradi futballista igen vitatható tanúságtétele, miszerint segédkezett volna a járványkórházban rekedt személyek megmentésében. Vélekedésével azért foglalkozom, mert a világhálóról letölthető, és így sokak számára elérhető. Úgymond jó anyagi helyzetben volt, és a maga költségén élelmezte a csendőrök által őrzött személyeket; gyógyszerrel is ellátta őket. Biciklin közlekedett, a kerítésen át dobták ki neki kis cédulákon a „megrendelést”, és ugyancsak a kerítésen át hajította át a beszerzett javakat. A bevásárlásaiért semmilyen ellenszolgáltatást nem fogadott el. Állítása szerint körülbelül háromezer pengőt költött segélyezésre, amit nem tartott jelentős összegnek, mivel sportolóként szép keresete volt. Az emberek egy részét kicsempészte a gettó területéről, majd az est óráiban elkalauzolta őket Félix- vagy Püspökfürdőre, ahol átlépték a román határt. Úgymond, ő vitte ki Zsolt Béla író és a feleségét a vasútállomásra, ahonnan Budapestre utazhattak. A gettóztatás idején Papp Sanyi katonai szolgálatot teljesített, nagy kockázatot vállalt a zsidó személyek megsegítésében. Valahányszor a gettó felé közeledett, egy, a csendőröknek assisztáló (vagy csendőrként szolgáló) vasmunkás elordította magát, hogy „jön a zsidómentő”. Áldozatvállalása mindaddig nem hozta meg Papp Sanyi számára a Jad Vasem elismerését.<sup>38</sup> Ennek oka dr. Mózes Teréz szerint, hogy mindaddig egyetlen tanút sem sikerült találni a cselekedeteinek igazolására.<sup>39</sup> Egy késői, 2007 márciusában adott interjúban Damó Kraus Malvin<sup>40</sup> túlélő megemlíti egy, a nagyváradi zsidókat segítő Pop Alexandru nevű polgárt, aki talán azonos lehet Papp Sanyival. A tanúságtevő azonban a segítségnyújtás semmilyen részletét



Reuven Tsur professzor átveszi Simon Peresz elnöktől az Izrael Irodalmi Életéért 2009 kitüntetést. Az elnök mellett Benjamin Netanyahu miniszterelnök áll

nem tárja fel. Réz Pál úgy emlékezett, hogy Zsolt Béláért egy autó jött le Budapestről, hogy Nagyváradról elmenekítse. Ez esetben Papp Sanyi nem vihette ki a vasútállomásra. Amennyiben pedig tudták a városban, hogy Papp Sanyi „zsidómentő”, és ezt ordították az utcán, hogyan úszhatta meg a feljelentést?<sup>41</sup> Másfelől a háború után adott interjújában Zsolt Béla úgy nyilatkozott, hogy barátjának felesége, Szabó Istvánné szöktette ki őket a gettóból, hamis keresztény papírokkal és úgyszólván az utolsó pillanatban.<sup>42</sup> Vagyis az érdekelt fél nem tett említést Papp Sanyiról.

A „tífuszos kórház” másik háború utáni kellemtelen folyamánya volt, hogy Katz Chaim, aki a maga is a kórház beutaltjaként menekült meg, a bukaresti rabbinikus bíróságnál feljelentést tett a kórházat megszervező dr. Kupfer Miksa ellen. Mivel ott az orvost felmentették, Katz az ügyet az állami igazságszolgáltatás elé vitte; ezzel Kupfer orvosi karrierjét tönkre tette. Kupfer dr. egy idő után áttelepedett Budapestre.<sup>43</sup> Frojimovics Kinga értékelése szerint Kupfer doktort hasonló vádakkal illették, mint a nálánál jóval ismertebb Kasztner Rezső ügyvédet, hogy a keveseket mentette a sokak kárára.<sup>44</sup>

#### BIBLIOGRÁFIA

- Cosman, Ioana (szerk.) *Depoziții despre viața și moarte. Holocaustul în nord-vestul Transilvaniei*. Cercetare de istorie oral (Tanúságtételek az életről és a halálról. A holokauszt Észak-Erdélyben. Oral history kutatás) (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009.)
- Balogh Edgár *Raffy Ádám*. Lásd: Dávid Gyula (főszerk.) *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. 4. kötet (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest-Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2002.) 619–620. old.
- Frojimovics Kinga *The Library Representation of the Nagyvárad Ghetto. Béla Zsolt's Kilenc Koffer (Nine Suitcases)* (A nagyváradai gettó irodalmi ábrázolása. Zsolt Béla *Kilenc koffer* c. regénye.) In Gyémánt, Ladislau (szerk.) *Studia Judaica XIII*. (Cluj-Napoca: Editura Fundației pentru Studii Europene, EFES, 2005.) 201–210. old.

- Frojimovics Kinga – Molnár Judit *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009.)
- Lorber, Alex *Oameni de omenie în Oradea* (Emberséges emberek Nagyváradon. Lásd: *Vestitorul* (Nagyvárad), I. sorozat, XIV. évf., 6 (150). szám, 2005. november.)
- Magyar Károly interjúja Zsolt Bélával. Lásd: *Reggeli Újság* (Budapest), 1945. július 22.
- Mózes Teréz *Váradai zsidók*. (Nagyvárad: Literátor Könyvkiadó, 1995.)
- Mózes, Tereza *The Atmosphere in Oradea after the Evacuation of the Ghetto* (Nagyvárad hangulata a gettó felszámolása után). In Ladislau Gyémánt (Ed.) *Studia Judaica*, IV. (Cluj-Napoca: Editura Sincron, 1995.) 122–129. old.
- Osvát Kálmán (szerk.) *Erdélyi Lexikon* (1928). 2. kiadás. (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2002.)
- Ötvös Béla és Horvát Ernő *Porrá és bamuvá*. (Nagyvárad: Nagyvárad Keresztény Kutatóközpont – Pelikán Kiadó, 1996.)
- Schön Dezső, Heller Miklós, Rubinstein Sándor, Grossman Ödön, Gréda József és Rappaport Ottó (szerk.) *A Tegnapi várova: a nagyváradai zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv: Kiadta a Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izráelben, Láháv nyomda, 1981.)
- Szabó Eugen (Salzberger Jenő) *Ínmenn ri* (Feljegyzések) (Izrael: Szerzői kiadás, év nélkül) 1–125. old.
- Tsur, Reuven (Steiner Róbert) *Menekülés a gettóból: egy nagyváradai zsidó család története* (Budapest: Noran Könyvek, 2005.)
- United States Holocaust Memorial Museum levéltára. USHMM, RG-25.042M, Reel 2.
- Varga E. Árpád *Erdély felekezeti statisztikája, 1850–1992*. (Csíkszereda: Pro-Print, 1998.)
- Zsolt Béla *Kilenc koffer* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980.)

#### JEGYZETEK

- Részlet a szerző *Az úri város zsidó lakosai* c. készülőfélben lévő nagyváradai monográfiájából. A kötet a Körös-parti város történetének egyféle keresztmetszetét adja; számba veszi a nagyváradai zsidóság művelődéstörténeti és gazdasági szerepét, bemutatja a legkiválóbb egyéniségeit, és felvázolja a történéseket, amelyek a haladást előmozdító és fellendítő nagyváradai zsidósághoz kötődnek, a kezdetektől a második világévkor bekövetkezett tragédiáig. A munka súlypontja a vészkorszak, annak egyéni sorsokra lebontott mozzanataival. A szerző ödzkodik bármiféle erkölcsi ítélettől, szenvedő alanyt, embermentőt és gonosztevőt egyaránt a cselekedetei minősítenek. Végül a könyv a háború utáni újrakezdést ismerteti, napjaink eltűnő vagy talán apránként újból megerősödő közösségét.
- Raffy Ádám (eredeti nevén: Kupfer Miksa, 1898–1961) orvos, egyetemi tanár, orvosi szakíró, regényíró, műfordító, Réz Ádám műfordító és Réz Pál irodalomtörténész édesapja. Nagyváradon járt gimnáziumba. Orvosi tanulmányait Budapesten kezdte meg, majd Kolozsváron folytatta. 1921-ben tanársegédként működött Frankfurt am Mainban. 1924-től Aradon, 1938-tól pedig Nagyváradon folytatott orvosi gyakorlatot. A háború alatt a nagyváradai gettóba került, és feltételezhetően ő készítette a gettó tarthatatlan viszonyait adatoló jelentést, amelyet orvosi vénypapírra lejegyezve juttatott ki a gettóból. Adatai alapján dr. Mihai Marina, Románia nagyváradai konzulja és helyettese, dr. Ion Isaiu a svájci Vöröskeresztnek készítettek és juttattak el beadványt. A nagyváradai jelentés kijutott Svájcba, és – az ugyanakkor kiszivárogtatott *Auschwitz-i jegyzőkönyv* mellett – jelentős szerepet játszott abban, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt svájci, portugál és spanyol küldöttséget küldjön Budapestre. A helyszínen lefolytatott kivizsgálást követően felállították a követségek felügyelete alatt az ún. védett házakat, ahol a fővárosi zsidóság egy része menedéket lelt. Lásd: Lorber, *Oameni de omenie*. Kupfer dr. 1947-től Budapesten élt. Sokoldalú egyéniség volt; hatékonyan művelte az orvostudományt, és emellett gazdag irodalmi tevékenységet folytatott. Novellákat, regényeket, több filmforgatókönyvet és rádiójátékok írt, versfordításokat közölt, orvostörténeti és orvostudományi szakdolgozatai jelentek meg. Lásd: Balogh Edgár *Raffy Ádám*.

- <sup>3</sup> Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 55–56. old.
- <sup>4</sup> Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 55–56. old. E forrás helytelenül említi, hogy Zeisler doktornő idős szülei is ott lettek volna. Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 29.
- <sup>5</sup> Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 29.
- <sup>6</sup> Tsur, *Menekülés*. 86. old.
- <sup>7</sup> Zsolt Béla, *Kilenc koffer*.
- <sup>8</sup> *Tsur, Reuven* (eredeti nevén Steiner Róbert, sz. 1932) a jeruzsálemi Hebrew University héber irodalom professzora, számos könyv szerzője, a kognitív poétika elméletének kifejlesztője. Nagyváradon született. Gyermekként a családjával a nagyváradi gettóba került, ahonnan a „flekkfűszos betegek” csoportjával menekült meg. Miután alijázott, évekig a Katz Héber Irodalom Kutatóintézet igazgatójaként működött. Lásd: <<http://www.tau.ac.il/~tsurxx/>> (2005. december 7.)
- <sup>9</sup> Tsur, Reuven, *Menekülés a gettóból: egy nagyváradi zsidó család története* (Budapest: Noran Könyvek, 2005.).
- <sup>10</sup> Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 29.
- <sup>11</sup> Schwarcz Ernő sógora, Molnár Péter banktisztviselő a családjával, Fleischer Sándor újságíró a feleségével és kisgyermekével (Fleischer a *Nagyvárad* munkatársa volt, politikai és társadalmi riportok írója, lásd: Osvát, *Erdélyi Lexikon*. 113. old.). A járványkórházban voltak még Deutsch Katalin, Friedler Mór kereskedő, Goldstein Sándor importőr, dr. Jakab Lajos, az Uránia vattagyár igazgató-tulajdonosa, Róth Imre szemüveggyáros és a felesége, továbbá Sonnenwirth Sándor, dr. Bock Alfréd, Lefkovic Adolf kereskedő a hat gyermekével, Weisz Andor, Ackersmann Károly fogász, Adler István tisztviselő, Schwarcz Ernő bútor-nagykereskedő és a sógora, Molnár Péter banktisztviselő (mindketten a családjukkal), Feldmesser Jenő, Feldmesser Lajos, Schwarcz Lajos, dr. Bársony Vilmos, valamint a gettóztatás elől elrejtőző Gyarmati Miklós. (Lásd: Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 56. old.) Tanúságtevőként Reuven Tsur professzor biztos benne, hogy Bársony doktor nem tartózkodott a járványkórházban, és szinte bizonyos abban, hogy Feldmesserék, akiket ismert, sem voltak ott. (Reuven Tsur professzor közlése Lówy Dánielnek, 2008. január 20.)
- <sup>12</sup> Beóthy Konrád dr. rendkívül segítőkész magatartását ismerve, nehezen illeszkedik a képbe a feleségének a háború után történt felelősségre vonása „antiszemita kijelentések” miatt.
- <sup>13</sup> Tsur, *Menekülés*. 87. old.
- <sup>14</sup> Mózes, *Várad zsidói*. 222. old.; Tsur, *Menekülés*. 89–90. old.; Réz Pál közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2004. december 5.
- <sup>15</sup> Tsur, *Menekülés*. 89–90. old.
- <sup>16</sup> Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 56. old.
- <sup>17</sup> Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 29.
- <sup>18</sup> A helység román neve Şauaieiu; Nagyürögd (Nojorid) községhez tartozik, ami a II. Bécsi Döntés után visszakerült Magyarországhoz. Lásd: Varga E. Árpád, *Erdély felekezeti statisztikája*.
- <sup>19</sup> Réz Pál közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2004. november 21.
- <sup>20</sup> Garnizoana Tinca (a Tenkei Helyőrség) 587. sz. átírata a Curtea Marţial Timişoaranak (Temesvári Hadbírószág). 1944. június 25. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111–112. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 133–134. old. Illye román neve Ciumeghiu.
- <sup>21</sup> Szabó Eugen, *Ívennári*. 117–118. old.
- <sup>22</sup> A helység román neve Sântelec.
- <sup>23</sup> Garnizoana Tinca Bihorului (Tenkei Helyőrség) 711. sz. jelentése a Bihari Csendőrpáncsnokságnak. 1944. július 10. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111–112. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 117. old.
- <sup>24</sup> Lagărul de Internaţi Politici Tg.-Jiu către Legiunea Jandarmi Bihor A Tg. Jiu-i politikai elítéltek börtönének átírata a bihari csendőrpáncsnokságnak). No. 5193/1944. július 18. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111–112. USHMM, RG-25.042M, Reel 2.
- <sup>25</sup> A rendőrségi jegyzőkönyv *Hidşelu*-t említi (valójában azt is gépelési hibával *Hidşelu*-ként, ami Erdélyben nem létező helységnév). Hidşelu sem egyértelmű, mert két ilyen nevű helység létezik: Hidşelu de Sus (Harangmező) és Hidşelu de Jos (Almamező). Mindkettő Bihar megyében található, és a világháború idején Romániához tartozott. Lásd: Varga E. Árpád, *Erdély felekezeti statisztikája*.
- <sup>26</sup> Különböző jegyzőkönyvek adatai szerint Nyíregyházáról több lengyelországi zsidó menekült át Romániába. Íme néhányan közülük: Wisniewski Eduard (nyíregyházi lakhelyű) és Staimetz Alfred (budapesti illetőségű) lengyel állampolgárok 1944. július 14-én Biharsályinál keltek át Romániába. A tenkei helyőrségen felvett nyilatkozatuk szerint a magyar hatóságok üldöztetése elől menekültek el, és Romániában szándékoztak maradni, mert remélik, hogy ott nagyobb biztonságban érezhetik magukat. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 123–125. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. Harangmezőnél lépte át a román határt a Budapestről érkezett magyar állampolgárságú Kleinné Haber Rozália a három és fél éves kisfiával, Klein Róberttel. Július 9-én fogták el őket, és a jegyzőkönyvet a következő napon vették fel Tenkén. *Uo.* 126–128. old.
- <sup>27</sup> A Bihari Csendőrpáncsnokság 10.915 sz. átírata a Tg. Jiu-i tábornak. 1944. július 14. Románia Arhivele Nationale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 5–6. old.
- <sup>28</sup> Garnizoana Tinca Bihorului (Tenkei Helyőrség) 710. sz. jelentése a Bihari Csendőrpáncsnokságnak. 1944. július 10. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 120. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 18–19. old.
- <sup>29</sup> A Bihari Csendőrpáncsnokság 16.914 sz. átírata a Tg. Jiu-i tábornak. 1944. július 14. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111–112. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 119. old.
- <sup>30</sup> A Bihari Csendőrpáncsnokság bizonylata. Rusu Ştefan csendőralvezredes körpecsétjével. 1944. július 14. Románia Arhivele Naţionale, D.A.N.I.C. Direcţia Judeţeană Bihor, Fond: Legiunea de Jandarmi Bihor, 1931–1949. No. 48, Inv. 32, Dosar nr. 12/1944 fila 111–112. USHMM, RG-25.042M, Reel 2. 121. 122. old.
- <sup>31</sup> Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 56. old.
- <sup>32</sup> Frojimovics – Molnár, *A Világ Igazai*. 206. old.
- <sup>33</sup> Ötvös – Horvát, *Porrá és bamuvá*. 56. old.
- <sup>34</sup> Schön, *Tegnap várva*. 319. old.
- <sup>35</sup> Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 29.
- <sup>36</sup> Tsur, *Menekülés*. 105–125. old.
- <sup>37</sup> Mózes, *Evacuation of the Ghetto*. 123. old.
- <sup>38</sup> Papp Sanyi sportember tanúságtétele, Nagyvárad, 2002. június 17. és 2005. május 23. <[http://www.oradeajc.com/features\\_sanyi.htm](http://www.oradeajc.com/features_sanyi.htm)> (2007. április 11.)
- <sup>39</sup> Mózes Teréz *Észrevételek* [Lówy Dániel *Az úri város zsidó lakosai c. kéziratához*]. Kézirat, 2008. január 10. 1–5. old. (Kinyomtatott példánya a szerző irattárában található.)
- <sup>40</sup> Damóné Kraus Malvin tanúságtétele Ioana Cosmannak és Daniel Stejerannak, Nagyváradon, 2007. márciusában. Lásd: Cosman, Ioana (szerk.), 140. old.
- <sup>41</sup> Réz Pál elektronikus közlése Lówy Dánielnek, Budapest, 2008. január 21.
- <sup>42</sup> Magyar Károly interjúja Zsolt Bélával. Lásd: *Reggeli Újság* (Budapest), 1945. július 22.
- <sup>43</sup> Tsur, *Menekülés*. 86. old.
- <sup>44</sup> Frojimovics, *Nagyvárad ghetto*. 210. old.